

Az iskolai pszichoterror kezelésének néhány lehetősége, különös tekintettel a biblioterápiára

A társadalomban zajló kedvezőtlen történések (családok szétzilálódása, negatív életviteli minták, agresszív és deviáns viselkedések elszaporodása, konfliktusok okozta sérülések stb.) egyre bővülő és egyre felelősségteljesebb szerepet rónak a nevelési–oktatási intézményekre. A formális és informális gyermekközösségek életében az agresszió bőven és változatos formában van jelen. Életre szóló nyomokat hagy, és forrásként táplálja a gyermek attitűdjét, értékrendjét, mentalitását, viselkedését. A pszichoterror sokrétű, bonyolult és súlyos probléma. A pedagógusoknak értenük és ismernük kell ahhoz, hogy kezelni tudják.

A PSZICHOTERROR FOGALMA

A pszichoterror fogalmának kialakulásához akarva, akaratlanul hozzájárult a svéd Nobel-díjas író, SELMA LAGERLÖF. *Nils Holgersson csodálatos utazása*¹ című meseregényében a vérszomjas róka elől Nils a fára menekül. Barátai, a vadludak mentik meg, akik állandó mélyrepüléseikkel, színlelt támadásukkal teljesen kimerítik, cselekvésképtelenné teszik a rókát. KONRAD LORENZ életrajzírója szerint a híres etológus a történet olvasása kapcsán határozta el, hogy tanulmányozni fogja a vadludak viselkedését. Lorenz használta először a *mobbing*² angol szakki-fejezést arra az esetre, amikor állatok csoportosan támadnak egy másik állatra, hogy elűzzék. A fogalom tehát az etológiából került át a szociálpszichológiába, a szervezetpszichológiába s főként a munkahelyi zaklatási formák gyűjtőfogalmává vált. A neveléstudomány az 1980-as évek tájékán figyelt fel a jelenségre.³ Svédországban kezdték módszeresen kutatni. A gyermekek viselkedését tanulmányozva PETER-PAUL HEINEMANN svéd orvos a kifejezést, az iskolai szünetekben megnyilvánuló csoportos erőszakos eseményekre alkalmazta.

A pszichoterror a személyes konfliktusok destruktív, hosszan tartó és szélsőséges esete, olyan agresszív viselkedési forma (erőszakoskodás, zaklatás, terrorizálás, fenyegetés, ellenségeskedés), amely ismétlődő jelleggel irányul gyenge, magányos egyénre, akinek nehézségei vannak önmaga megvédésében. A kényszerűen összezárt csoportokban szükségszerűen megjelenő hierarchia egyik káros kinövése. Tisztességtelen küzdelemnek is tekinthetjük, amelyben egy vagy több fizikailag vagy verbálisan és szociálisan erősebb támadó fél áll szemben a magányos, eleve kudarcra ítélt áldozattal. Az angol nyelvű szakirodalom a jelenségcsoportra leginkább a *mobbing* szót használja, de más hasonló tartalmú elnevezések is előfordulnak pl. *bulling*, *harassment*.

AZ ISKOLAI INTÉZMÉNY MINT A PSZICHOTERROR FORRÁSA

A munkahelyi és az iskolai helyzet nagyon hasonlít egymáshoz. A gyermekek az iskolai csoportokban naponta 5–8 órát töltenek együtt, az osztályokból kilépni szinte lehetetlen;

kölcsönös az egymásrautaltság, közösek a kötelességek stb. Releváns tehát a mobbing szót az iskolára vonatkoztatva is használni.

Az iskola nem az életre készít fel, hanem maga az élet. A személyiségfejlődés, az intézményes szocializáció kitüntetett helyszíne. Az iskolában akarva akaratlanul alapvető szociális technikák elsajátítása folyik. Az alaphangot a formális–szervezeti viszonyok adják, ezt pedig színezik, sajátossá teszik az informális és személyes kötődések. (A két viszonyhálózat között természetesen elmozdulások, egymásra hatások vannak.) Az iskolán belüli kapcsolatok rendszere egyrészt leképezi a társadalom rendjét; másrészt modellként szolgál az iskola falain kívüli világ számára. Az egyének tapintható módon érzékelik a szervezet tagjai közötti interperszonális viszonyokat pl. a hatalom, a döntéshozatal és a szervezeti kommunikáció sajátosságait¹.

Az (iskolai) szervezet életében permanens tanulás zajlik, mind az egyén, mind a közösség oldaláról nézve. A szervezeti tanulás magában foglalja a legkülönbözőbb emberi tanulási megnyilvánulásokat, közöttük a nem tanulásként átélt formációkat és a szociális tanulást is, ezért a személyiséget átfogó pszichikus funkcióként és módként értelmezhető. A tanulás egyetemes jelentése tartalmazza a negatív (deviáns, regresszív, deszociáló) irányait is.

Az iskolai szervezet számos pszichoszociális terhelés és konfliktus forrása lehet, ha a történések burkoltan, öntudatlanul és/vagy ellenőrizetlenül mennek végbe. Ilyenkor túlsúlyba kerülhet a szervezet utálatos arca, az 'ugly face' (MORGAN, 1998), felszaporodnak a didaktogén ártalmak, a pszichoterror, a 'pedagógiai patológikum' (ZSOLNAI, 1996) extrém formái. Ezért a tudatos szervezettefejlesztési folyamatok kimunkálása, a pszichoterror megelőzése és kezelése az iskolában is aktuális feladat.

AZ ISKOLAI PSZICOTERROR SAJÁTÓSÁGAI

Az iskolai pszichoterror jelenléte összetett probléma. Egyszerre tartalmaz pszichológiai, szociológiai és etikai elemeket. Szorosan összefügg a makro- és mikrokörnyezeti hatásokkal, melyek a felnövekvő generációt folyamatosan érik. Feltehetően a társadalmilag növekvő frusztrációval és a frusztráció hatására kialakuló agresszióval párhuzamosan kerül előtérbe az oktatási intézményekben. (Vö. UTASI 2000; NOVÁK 2002; FÜLÖPNÉ 2003)

Az iskolában a mobbing több dimenzióban és formában tör felszínre. (SCHUSTER 2000, MIHÁLY 2003) Három szinten mindenképpen számolnunk kell megjelenésével: a felnőtt-felnőtt, felnőtt-gyermek, gyermek-gyermek kapcsolatok vonatkozásában. Mindegyik megjelenési forma sokrétű és bonyolult jelenség. Az alábbiakban ezek közül csak a gyermek-gyermek kapcsolatot tartom szem előtt. Ebben a kontextusban az iskolai mobbing olyan helyzeteket jelent, melyekben a csoporttagok többsége megaláz egy diákot. A kivállalóság, a kiközösítés hosszú ideig, hónapokig, sőt akár évekig is fennállhat.

Érdeemes e jelenséget számadatok tükrében is nézni. Magyarországon újszerűnek számít az a kutatás, amelyet FIGULA ERIKA (2004) pszichológus végzett el Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az iskolai erőszak, zaklatás jelenségéről 10–12 és 13–15 éves tanulók körében. A szabolcs-szatmár-beregi adatok azt mutatják, hogy a társaiktól agressziót elsenvedők aránya ma rendkívül magas: a gyerekek több mint egynegyede szóbeli, fizikai vagy pszichikai agresszió passzív áldozata. Az agresszívan reagáló áldozatok aránya további 27 százalék. A

tanulók 13 százaléka rendszeresen terrorizálja gyengébb társait, 34 százalék pedig szemlélő. Nem meglepő, hogy a fiatalabb (10–13 évesek) korosztálybeliek gyakrabban lesznek áldozatok, az idősebbek pedig agresszorok. A támadók 73 százaléka fiú, míg az áldozatok 63 százaléka lány. Az életkor előre haladtával nő az agresszorok, és valamelyest csökken az áldozatok száma, az atrocitások száma a középiskolában kevesebb, az általános iskolákban a legtöbb. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy a szemlélők (szemtanúk) körében jelentősen nő az agresszív viselkedés gyakorisága az erőszakos, támadó magatartás megfigyelése után.⁵

Az érintettség jelentősen befolyásolja a tanulók személyiségfejlődését, társas kapcsolataikat, pszichés állapotukat, teljesítményüket. A mobbing-magatartást az egyének a nevelési intézményekben (óvodák, iskolák, kollégiumok, nevelőotthonok stb.) tanulják, gyakorolják és viszik tükélyre. Az iskolai mobbing-hatás életre szóló nyomokat hagy akár áldozatról, akár csak olyan csoporttagról van szó, aki átéli a társakkal szembeni terrort állandóan rettegetve attól, hogy áldozattá válik.

AZ ISKOLAI PSZICHOTERROR JELEI

Minden (iskolai) szervezetben és mindenkiből lehet mobbing-áldozat, hisz a csoport értékrendje és szociális magatartása meghatározóan hat az egyén viselkedésére. Különösen könnyen válnak kívülállóvá azok, akik elütnek az érvényes normától. A másság, a hátrányos helyzet hamar megpecsétlődik. Az iskolai csoporthatásoktól azonban nemcsak a kívülállók szenvednek, hanem a menekülők: a *stréber*ek, a *penészvirágok*, a *talpnyalók*, a *dicsekvők*, az *osztály bobócai*, a *gyanakvók*, a *locsogók*, az *arrogánsok*, az *álmódzók* stb. is. (vö. DAMBACH 2001) Az, hogy mennyire visel meg valakit a pszichoterror, természetesen nemcsak a többség vele szemben tanúsított viselkedésétől, de az egyén személyiségjegyeitől és tűrőképességétől is függ.⁶

Az iskolai mobbingot nem egyszerű felismerni, gyakran rejtve marad a felnőttek (pedagógusok, szülők) számára. Az észlelést, a probléma tudatosulását nehezíti, hogy az ellenséges viselkedés, az agresszió csak ritkán jár nyílt veszélyeztetettséggel, tettelegességgel, legtöbbször burkolt és finom formát ölt (megalázás, lejáratás, kirekesztés, 'lejmolás' stb.), melyet a kívülálló alig vesz észre. A diákok nehezen tudnak valósághűen beszámolni a mobbing-magatartásról. A nyílt megfogalmazást, a probléma értelmezését és elemzését számtalan tényező nehezíti pl. a közös tevékenység (agresszió) összetartó, összekovácsoló ereje; az önbecsülés csorbítása elleni védekezés; viszonylagos elégedettség a követők részéről; az áldozat féltelme a további zaklatások miatt stb.

A *mobbing szelep* a felhalmozódott agressziót veszélytelenül vezeti le a védtelen áldozatokon, bár az agresszió ettől valójában nem épül le. A mobbing-magatartást nemcsak az agresszió és félelem válthatja ki, hanem az egyhangúság, az unalom, a szórakozás igénye vagy a feltűnni vágyás is. Az okok hátterében ugyanakkor mindig a társas kapcsolatok deformitása áll. A következmények az egyént sújtják, melyek enyhébb formában a viselkedés megváltozásában, viselkedési zavarokban (szorongás, hallgatás, elkülönülés a többiekől, nyugtalanság, agresszió, osztályzatok romlása stb.) és/vagy pszichoszomatikus kórképekben (gyomor- és bélbántalmak, migrén, immunrendszer gyengülése stb.), súlyosabb esetekben neurotikus és pszichotikus jelenségekben mutatkoznak. A gyermekcsoportokban a hiányzások számának

növekedése jelzésértékű lehet, hiszen a távolmaradás menekülési alternatívaként kínálkozik az áldozatok számára.

AZ ISKOLAI AGRESSZÍÓ MEGJELENÉSI FORMÁI

A zaklatás színteréül szolgáló csoportban háromféle szerepkör különíthető el: a *csoportvezető*, aki meghatározza a normákat (a helytelen normákat is), a *követő*, akik csoportosan érvényt szereznek ennek, és a *kívülálló*, akire a zaklatás, a lelki terror irányul. A csoportpozíciók viszonylag szilárdaknak bizonyulnak, viszont ha valami miatt megváltoznak a körülmények, a hierarchiában is jelentős változás áll(hat) be. Ilyenkor a szerepek könnyen fel is cserélődhetnek.

A terror többféle – közvetett vagy közvetlen – alakot ölthet. Megnyilvánulhat fizikai – testi (bántalmazás, gáncsolás, verés, lökdösődés), pszichikai – lelki (bűntudat ébresztése, kisebbségi érzés keltése, izolálás, az önbizalom rombolása, zsarolás, ijesztgetés, alárendeltségi viszony kieroszakolása), verbális (ironizálás, kigúnyolás, csúfolódás, megalázó gúnynevek használata, kritizálás, bántó viccelődés, lekezelő hangnem, káromolás), szociális (ha az anyagilag jobb körülmények között élő diákok lenézik a szegényebbet, mert nincsenek márkás holmijai, ez általában kirekesztést von maga után), szexuális (fogdosás, szexuális zaklatás, fajtalanzkodás, magamutogatás) formában. A zaklatásnak érzékelhető jelei vannak a pedagógus számára. Nézzünk ezekből néhányat!

A gyermeket

- a többiek semmibe veszik (felelés közben nem figyelnek rá, nem hallgatják meg, feltűnően hangoskodnak közben stb.).
- Megjegyzéseket tesznek rá, igyekeznek elszigetelni.
- Körülállják, bezárják egy helyiségbe, kizárják pl. folyosóra, udvarra, terembe.
- Megvárják az iskola után, és bántalmazzák.
- Mindenhová követik az iskolában, és/vagy az iskolán kívül.
- Felmennek a lakására vagy telefonon hívogatják.
- Szolgaként kényszerítik (tegye fel mások kabátját a fogásra stb.).
- Sosem hívják a rendes nevén, csak valamilyen gúnyneven.
- Rendszeresen megjegyzéseket tesznek rá.
- Ráparancsolnak, hogy készítse el mások házi feladatát az órai szünetben vagy otthon.
- A holmijait, tízórait dobálják, eldugják, kisajátítják.
- Ajándékot vagy pénzt követelnek tőle.
- Hergelik.
- Állandóan „ráfogják” a dolgokat.
- Rendszeresen durva megjegyzéseket tesznek rá, hangosan rákiabálnak.
- Megjegyzéseket tesznek a ruháira.
- Sértegetik.
- Sértő leveleket küldenek/hagynak neki például a padban, vagy a táskájában.
- Körleveleket küldenek róla szét az osztályban.

A CSELEKVÉS ÉS KEZELÉS LEHETŐSÉGEI

Az iskolai pszichoterror ellen nem lehet hatalmi szóval harcolni. Az elfojtott, fel nem oldott erőszak máskor (szünetekben, iskolán kívül, más tanár jelenlétében stb.) és más formában tör felszínre. A megfelelő szociális klíma kialakítása, a szociális nevelés célkitűzéseinek (csoportszerkezet, értékrend átalakítása stb.) megvalósítása nagymértékben a pedagóguson múlik. Az iskolai pszichoterror felismerésében és kezelésében övé a legfőbb szerep. Nem bújhat ki a felelősség alól, nem hagyhatja, hogy a dolgok menjenek a maguk útján. Meg kell akadályoznia a mobbingot, illetve segítenie kell a mobbing-áldozatokon.

Természetesen vannak olyan helyzetek is, melyekben a pedagógus nem kompetens. A pszichésen beteg gyermekek pl. a depressziós zavarokat (*Dysthymous Disorders*), az általános szorongást (*General Anxiety Disorder: GAD*), az obszessziót, a tartós személyiségtorzulást (*Persistent Personality Alteration*) a tanár nem tudja kezelni. Ezekben az esetekben szakszerű orvosi és/vagy pszichológusi segítségre van szükség. A pszichikailag túlterhelt osztályban (rendzavarás, verbális és testi erőszak, magas létszám stb.) szintén nehezített az értelmes kommunikáció és a mobbing-ellenes nevelés megvalósítása.

A módszerek – prevenció, kiszűrés, mediálás, akut kezelés, utókezelés – közötti választást az egyedi helyzet alakítja. A megfelelő módszerek alkalmazása jótékonyan hat a tanulási motivációra, az iskolai teljesítésre, és a közösség életére, légkörére, az intézmény ethoszára, pedagógiai klímájára is.

A legeredményesebbnek azok az intervenciók⁷ programok mutatkoznak, melyek két szempontot tartanak szem előtt. Az egyik, hogy minél jobban láthatóvá váljanak a zaklatások, a másik, hogy a tanulóknak időben és hatékony stratégiákat sajátítsanak el, amelyek segíthetik őket kortársi kapcsolataik konstruktív irányításában.

A pedagógiai feltárására, kezelésére több lehetőség kínálkozik:

- széles körű felvilágosítás pl. *megfelelő pedagógusképzés és továbbképzés; diákdemonstrátorok bevonása, kortársi mediáció; a szülőkkel való együttműködés hatékonyabbá tétele stb.*
- diagnosztikai lehetőségek pl. *megfigyelés, információgyűjtő beszélgetés, kérdőívek, szociogram, önértékelés és mások értékelése stb.*
- szervezetfejlesztő és csoportfejlesztő módszerek kidolgozása, alkalmazása
- törvényes védelem: *az iskolai házirend és a diákjogok felülvizsgálata és következetes betartatása, iskolai és iskolán kívüli védelem biztosítása stb.*
- a tanári közösség együttműködése pl. *hospitálások, team-munka keretében, szupervíziókon való részvétel, esetmegbeszélések, eszmecserek stb.*
- egészséges és kellő idejű, változatosságú pihenés és kultúrafogyasztás: pl. *egészséges szabadidős programok szervezése, a diákok megfelelő foglalkoztatása szünetekben stb.*
- *beszélgetés a mobbing-áldozattal*
- kívülálló integrálása az osztály bevonása nélkül pl. *diákok felértékelése, verseny, projekt jellegű oktatás, kooperatív technikák stb.*
- individuális és csoportos önmegismerési módszerek pl. *személyiség- és magatartásfejlesztési tréningek, konfliktuskezelési technikák elsajátítása, autogén tréning, a pszichikus állóképesség fejlesztését szolgáló szerepjátékok stb.*
- *csoportmagatartás megvitatása az osztályban pl. megbeszélés, talkshow, szerepjáték, szöveg-*

elemzések (önállóan összeállított szövegek, újságírók)

- *a tanuló morális nevelésének előtérbe helyezése (erkölcsi normák nyújtása)*
- *szépirodalmi szövegek feldolgozása*

BIBLIOTERÁPIA, IRODALOMTERÁPIA

A pedagógusok az utóbbi időszakban egyre inkább belépnek a mentálhigiéné világába. Fel kell vállalniuk a gyermekek viselkedésében megjelenő kedvezőtlen társadalmi hatások szűrését és korrekcióját. Együtt kell működniük a közszolgálatok képviselőivel, az ún. kapuőrökkel: az orvossal, a lelkésszel, a rendőrrel, a pszichológussal stb.

A biblioterápia (könyvterápia, irodalomterápia) területe sokféle gyakorlati módozatot takar. Közös vonásuk, hogy a terapeuta számára az irodalmi mű a beszélgetés éltető közege. Az irodalomterápia szándékolt hatás elérésére törekszik. A szövegek válogatásával és a feldolgozásával a személyiség gazdagítását és harmonikusabbá tételét tűzi célul. A szórakoztatáson, az örömléményen túl vitaindító és kapcsolatépítő (dialogizáló) lehetőség a diákok számára. (Vö. DOLL-DOLL 1998.)

Az iskolai keretek között alkalmazott egyéni vagy csoportos biblioterápia korrigálhat kisebb zavarokat, segíthet megelőzni a kóros késztetéseket (narkotikumok, dohányzás, alkohol) megakadályozhatja az emocionális problémák (agresszivitás, bátortalanság, indokolatlan büntudat és szégyen, intolerancia összeférhetetlenség, indokolatlan dührohamok, hazudozás) elmélyülését.

A biblioterápia tehát minden egyén és csoport számára alkalmas:

- **LEHETSÉGES:** az átlagos, egészséges gyermekeknek
- **SZÜKSÉGES:** a veszélyeztetett helyzetben lévő gyermekeknek (elszegényedés, túlsúlyosság, családi veszekedések, erőszakoskodás, helytelen szülői gyakorlat)
- **NÉLKÜLÖZHETETLEN:** a különféle mentális rendellenességeket, kóros elváltozásokat mutató gyermekeknek Ebben az esetben elengedhetetlen a pszichoterápiás szakember (ideggyógyász) bevonása!

A történetek gyógyító erejét az ember régről ismeri. A közel-keleti országokban hagyományosan egyfajta lelki támaszt jelentettek és szorosan összefonódtak a szórakoztatással. (Lásd *Ezeregyéjszaka meséi*) Szabályozták az emberi együttlétet, viszonyítási pontokat alakítottak ki és lelki vigaszt nyújtottak. (Vö. BARTOS 1999.) Az irodalom világa nem azonos a valósággal, hanem a valóság lényegének megragadása. Ezen a szinten tehát modell, amely a világ értelmezését örökíti nemzedékről nemzedékre. Csökkenti a világ komplexitását, modellt szolgáltat az élet eseményeihez. Életvezetési alternatívákat nyújt. Az alkotások olvasása (hallgatása) közben spontán módon lépnek működésbe a tanulás folyamatai és mechanizmusai: a megerősítés-kioltás, a gátlás, a helyettesítés, az utánzás, az azonosulás. (Vö. BANDURA 1976.) Az irodalmi alkotások didaxis és nevelési eszközökkel való terheltség nélkül nyújtanak fogódzókat. Megfelelő közelítéssel, rálátással számtalan lehetőséget kínálnak a gyermeki önazonosság megtalálásához, az identitás formálásához és a szocializáció megvalósításához.

A művek elsődleges terápiás hatása megegyezik a klasszikus katarzis hatásával, tehát meg-

rendülést, együttérzést, önmagára ismerést váltanak ki. Összekapcsolják a külső megtapasztalható, megismerhető világot és a befelé építkezőt, melyet csak a képzelet és érzelem képes bejárni. A hősökkel való azonosulás, a kontemplatív együttmozgás jó lehetőség a valós vagy vélt konfliktusok oldásához, az erőszak természetének megismeréséhez és transzformálásához, a lelki egészség megtalálásához és megóvásához. A csoport (szervezet) tagjainak életkori sajátosságait, pillanatnyi lelkiállapotát és aktuális problémáit figyelembe vevő szövegválasztás és feldolgozás az egyént és a közösséget egyaránt formálja. A szövegek pedagógiai-pszichológiai funkciói lehetővé teszik, hogy gyógyító, terápiás eszközként használjuk őket a pedagógiai gyakorlatban.

Az iskolai terror elleni leghatékonyabb védekezésnek a megelőzés számít. Ha nevelőként csak a tünetek kezelésére szorítkozunk, sajnos nem oldjuk meg a gondokat. A tünetek vizsgálata helyett sokkal inkább az okok feltárására van szükség. Feltehetően a gyermekek mentálhigiénés, terápiás igényei jócskán felülmúlják azok számát, akik hajlandóak és tudnak segíteni, ezért minden felnőttnek (akár rendelkezik mentálhigiénés előképzettséggel, akár nem) kötelessége a segítségnyújtás. Ne feledjük, a gyermekkor lelki és fizikai sérülései nem múlnak el nyomtalanul: a gyermekekkel felnőve tovább kísérik őket felnőttkorukban! Közös érdekünk tehát, hogy minél több harmonikus, teherbíró, stabil gyermeki személyiséget neveljünk. Ehhez pedig minden lehetőséget meg kell ragadnunk!

JEGYZETEK

1. 1906-ban a svéd kormány pályázatot hirdetett egy olvasókönyv megírására, melyből a gyermekek megismerhetik hazájuk tájait, hagyományait. Így született meg a *Nils Holgersson csodálatos utazása*. Hőse egy törpévé varázstól kisfiú, aki a vadludakkal vándorútra kel, és Márton gúnár hátán beutazza az országot. Nils – ugyancsak varázslat hatására – megérti az állatok beszédét, és beelát az emberi szívekbe is. Különleges képességei lehetővé teszik, hogy közelről megismerkedjék emberi életsorsokkal, megszeresse az állatokat. De féléves útja során megtanul mást is: utazása kezdetén semmirekellő kis fickó volt, de mire a varázslat eloszlik, és régi alakjában visszatér szüleihez, megjavul az átélt élmények hatására. A mű népszerű ismereti olvasókönyvből lett a gyermekirodalom klasszikus alkotásává.
2. Az angol mob szó jelentése csöcselék
3. A mai értelemben vett iskolai zaklatás veszélyeire először két norvég iskolás tragikus öngyilkossága hívta fel a szakmai közvélemény figyelmét. Az akkori általános megdöbbenést rövid idő múlva tett is követte: 1983-ban ugyanis a norvég oktatási minisztérium megbízást adott egy – több mint százezer diák vizsgálatát célzó – kérdőíves felmérés elvégzésére; később aztán ugyanezt a kutatást – ugyanezzel a kérdőívvel – Svédország tanulói között is folytatták
4. A jelenségekkel és viszonyhálózatokkal a rejtett tanterv szakértői, mélyrehatóan foglalkoztak. pl. KOZMA, 1976; GUBI, 1980; SZABÓ, 1987 stb.
5. A reprezentatív felmérés feltehetően országos tendenciákra utal, ezért érdemes lenne a témában szélesebb körű vizsgálatokat folytatni.
6. A tipikus áldozatok tulajdonságai között szerepel a szorongásra való hajlam, a túlságos elővigyázatosság a nagyfokú érzékenység, a visszahúzódás, a magányosság, a meghunyászkodás és a teljes agressziónélküliség. Az *agonóvott* gyermekek sokkal inkább szenvednek a terrortól. Ugyanakkor úgynevezett provokatív áldozatok is vannak; őket leginkább a hiperaktivitás, a koncentrációs zavarok jellemzik, valamint az, hogy ők egyszerre szorongóak és agresszívek.
7. Beavatkozó, közbenjáró, közvetítő programok

- BANDURA, A.(1976): *A szociális tanulás utánzás útján* In: *Pedagógiai szociálpszichológia*. Gondolat, Bp. 84-123.
- BARTOS ÉVA (1999): *A gyermekek biblioterápiája*. Fordulópont. 2. sz. 93-103.
- DAN OLWENS (2001): *Az iskolai zaklatás*. Fordította: Dudik Éva. In: *Educatio*, 1999. 4.
- DAMBACH, K (2001): *Pszichoterror (mobbing) az iskolában*. Akkord K. Bp.
- DOLL, B. – DOLL, C.(1998): *Bibliotherapy with Young People: Librarians and Mental Health Professionals Working Together*. Englewood, Colorado, USA.
- FIGULA É. (2004): *Bántalmazók és bántalmazottak az iskolában*. ÚPSZ. 7-8. sz. 223-228.
- FÜLÖPNÉ BÖSZÖRMÉNYI A.(2003): *Agresszió a gyermekintézményekben*. ÚPSZ, 1sz.
- KÉZDI BALÁZS (szerk.) *Iskolai mentálhigiéné*. Tanulmányok. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- LEYMANN, H (1996): *Mobbing*. Rowohlt, Reinbek
- MIHÁLY I. (2003): *Az iskolai terror természetrajza*. ÚPSZ. 9.sz.
- MORGAN,G.(1998): *Images of Organizations*. (The Executive Edition). Berrett-Koehler Publ. Inc. – Sage Publications
- NOVÁK Zs.(2002): *Kínkamra az iskolában*. Családi Életmód Magazin. 4.sz.
- SCHUSTER. M. (2000): *Agresszió az iskolában. Elméleti báltér, előfordulás, beavatkozás és megelőzés*. In: HÁRDI ISTVÁN: *Az agresszió világa*. Medicina, Bp. 223-249.p
- UTASI J. (2000): *Erőszak az iskolában*. Család, Gyermek, Ifjúság. 1.sz.
- ZSOLNAI J. (1996): *Pedagógikum – pedagógiai patológikum* In: *Bevezetés a pedagógiai gondolkodásba*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.